

ЧАСТИНА 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

Розділ 1

**Економіка природокористування і
еколого-економічні проблеми**

УДК 339.9:341+316.334.2

В.В. Сабадаш

**Дослідження впливу енергоресурсних чинників
на економічну безпеку***

У статті досліджено прояв і наведено якісну характеристику складових економічної безпеки: енергетичної і ресурсної, а також проаналізовано їх вплив на національну безпеку в умовах обмеженості ресурсної бази і посилення конфліктного потенціалу.

Ключові слова: безпека, конфлікт, екологічний конфлікт, обмеженість, потенціал, ресурс

Вступ

Докорінні трансформації соціально-економічних відносин, характерні для структури національного господарства, визначаються значним впливом на міжнародні відносини і економіко-політичну роль України у світогосподарських зв'язках. Подальший розвиток міжнародного співробітництва, поглиблення і розширення його економічної і політичної складових, посилення глобалізаційних тенденцій у світогосподарських зв'язках [1], вплив постіндустріальних стратегій розвитку, технологічні, інформаційні і екологічні виклики – це ті чинники, які в умовах обмеженості ресурсів [2] спонукають до пошуку нових забезпечуючих механізмів і інструментарію забезпечення економіко-екологічної безпеки як держав, так і окремих їх територій. Процедури поступового формування концептуальних засад сталого розвитку і розроблення механізму їх

Сабадаш Віктор Володимирович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки Сумського державного університету, заступник директора Інституту економіки розвитку МОН України і НАН України у складі Сумського державного університету.

* Матеріал підготовлений і публікується у рамках міжнародних наукових проектів: українсько-російського проекту № Ф28.5/006 «Формування економічного механізму вирішення міжнародних екологічних конфліктів» і українсько-білоруського проекту № Ф29.5/001 «Розроблення методологічних та методичних основ оцінки екологічних втрат для формування еколого-економічної політики в інтересах сталого розвитку» за підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

© В.В. Сабадаш, 2009

подальшого впровадження на національному рівні неможливі без адекватного урахування соціально важливих і економічно необхідних трансформацій, які відбуваються в українському суспільстві і економіці останніми роками.

Слід констатувати, що сучасний етап соціально-економічного розвитку країни характеризується серйозними загрозами її економічній безпеці, національному суверенітету і територіальній цілісності. Викликані такі загрози як внутрішніми протиріччями (економічного, політичного, соціального і екологічного характеру), так і зовнішніми чинниками (значна енергетична залежність національної економіки, політико-економічний тиск з боку пострадянських республік і країн постсоціалістичного табору тощо). Саме з цих причин сучасний стан країни можна охарактеризувати як досить нестабільний, який знаходиться під впливом значної кількості факторів ризику: від політичних до релігійних.

Дослідженню науково-методологічних і практичних аспектів міжнародної економічної безпеки присвячені праці радянських науковців О.О. Арбатова, Е.С. Обмінського, С.В. Шибяєва. Значний внесок у дослідження питань національної безпеки (різних її складових) зробили українські фахівці і вчені, серед яких О.І. Барановський, П.П. Борщевський, В.М. Геєць, М.І. Долішній, С.І. Дорогунцов, Л.Л. Кістерський, І.І. Лукінов, В.І. Мунтіян, Ю.М. Пахомов, Г.А. Пастернак-Таранушенко, А.В. Пірогов, Ю.В. Полунєєв, П.Т. Саблук, ін.

Питання методології формування ефективної системи еколого-економічних відносин, управління природокористуванням на макро- і мікрорівнях, проблеми розв'язання еколого-економічних протиріч і розподілу соціальних, екологічних, економічних ефектів у системі «суспільство – економіка – довкілля» займають чільне місце у дослідженнях провідних вітчизняних і закордонних науковців: О.Ф. Балацького, Б.В. Буркинського, О.О. Веклич, К.Г. Гофмана, Р. де Грута, Б.М. Данилишина, А. Ендреса, Р. Коуза, В.С. Кравціва, М.Я. Лексіна, Л.Г. Мельника, В.С. Міщенко, Р.О. Перелета, І.М. Потравного, М.Ф. Реймерса, О.М. Теліженка, С.К. Харічкова, Л. Хенса, М.А. Хвесика, Є.В. Хлобистова, М. Янга та ін.

Відзначаючи важливість і значущість науково-практичного доробку у загальній системі економічної безпеки держави, слід зазначити, що посилення глобалізаційних тенденцій у світогосподарських зв'язках, поглиблення інтеграційних процесів, поширення постіндустріального технологічного укладу в економічних системах, стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, технологічних і освітніх інновацій, загострення екологічних проблем продукують нові науково-технологічні виклики і соціо-еколого-економічні загрози розвитку національних економік. Поступове зростання конфліктного потенціалу якісно нових загроз спонукає до пошуку адекватних забезпечуючих механізмів і інструментарію розв'язання соціо-еколого-економічних протиріч і забезпечення необхідного для сталого розвитку як держав, так і окремих їх регіонів (територій) рівня економічної безпеки. Саме з цих позицій доцільним і необхідним, на наш погляд, є залучення до кола досліджуваних чинників економічної безпеки такої складової, як *ресурсна* безпека. Процеси регулювання процедур ефективного ресурсовикористання мають бути інтегровані і відігравати ключову роль при прийнятті еколого-економічних рішень, спрямованих на суттєве скорочення втрат ресурсів, перш за все, екологічних – водних, земельних, лісових, мінеральних, біологічних. Саме вони є основою ресурсного забезпечення процесів виробництва і споживання продукції.

Таким чином, за роки незалежності України як суверенної держави, проблеми

забезпечення національної безпеки не втратили своєї актуальності, а навіть навпаки, загострилися і набули нових проявів. Основи державної політики у сфері формування національної безпеки закладені «Концепцією (основами державної політики) національної безпеки України» [3], екологічні аспекти національної безпеки – Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [4]. У згаданих нормативних документах пріоритетним напрямом забезпечення національної безпеки визначено *економіко-екологічний*.

Постановка завдання

Метою дослідження є аналіз прояву і якісна характеристика таких важливих з точки зору конфліктного потенціалу складових економічної безпеки, як енергетична і ресурсна, вплив яких на національну безпеку держави визначається обмеженістю власної ресурсної бази і подальшим зростанням залежності темпів і стратегічних напрямів розвитку національного господарства від зазначених видів ресурсів.

Викладення основних результатів дослідження

Економічна безпека – це стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективному розвитку її економіки в майбутньому та в зростанні добробуту її мешканців [5, с. 29]. Поряд з економічною, виділяються такі складові національної безпеки: демографічна, екологічна, військова, продовольча, прісноводна, енергетична, ресурсна, цінова, фінансово-грошова, політична, медико-соціальна, кримінальна та інформаційна.

Аналізуючи сучасний стан економіки України, досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, її виробничої, соціальної та інших сфер, беручи до уваги тактичні завдання і стратегічні сценарії розбудови національної економіки на перспективу, а також визначаючи важливість усіх складових національної безпеки країни, виокремимо такі найбільш актуальні складові економічної безпеки, як *енергетична і ресурсна*.

Енергетична складова економічної безпеки. Проблема енергозалежності як основна у сфері ресурсокористування є досить актуальною майже для усіх економічно розвинених країн [2]. Стрімкий розвиток економік у 1960-х роках, науково-технічна революція і перехід розвинених економік Західної Європи, США і Японії до п'ятого технологічного укладу посилили роль енергетичних і природно-сировинних ресурсів.

Держави-енергетичні монополісти мають змогу припиняти або обмежувати постачання енергоресурсів як на світовий ринок, так і за окремими міждержавними контрактами з політичних, економічних або будь-яких інших причин. Вірогідними наслідками таких рішень можуть бути проблеми у сфері енергетичної безпеки держав, політичні, економічні, екологічні і соціальні ризики. Саме тому протягом останніх років держави (їх об'єднання) приділяють значну увагу питанням ресурсозбереження і ефективного енергоменеджменту. Як держави, так і окремі суб'єкти далі не можуть ігнорувати серйозні геополітичні зміни: глобальне потепління, зміна клімату, швидке таяння арктичних льодів можуть відкрити нові перспективи економічного розвитку. Наприклад, деякі великі енергетичні компанії вже провадять заходи, пов'язані із розвідкою значних родовищ вуглеводневої сировини у Баренцовому морі. Внаслідок таких дій влітку 2006 р. виник конфлікт між Данією і Канадою за контроль над невеликим о. Ханс, який розташований між Гренландією і Елесмерським морем [6; 7]. Не виключено, що подальша суперечка стане предметом екологічного конфлікту (ЕК), а самі дефіцитні ресурси стануть його об'єктом.

Як зазначається в оприлюдненому нафтовою компанією British Petroleum звіті про стан енергетичних ресурсів у світі (2006 р.), розвіданих світових запасів нафти вистачить на 40 років; при збереженні нинішніх обсягів споживання газу – на 70; вугілля (як основного енергетичного ресурсу у найближчі 10-20 років) – на 200; уранової руди – на 85 [8]. За обсягами споживання енергоресурсів на душу населення країнами-лідерами є США, Канада, Австралія, Росія, країни Перської затоки і Європи.

Проблеми у сфері ресурсовикористання поглиблюються і тим фактом, що переважна більшість світових запасів основних енергетичних ресурсів – газу, нафти і вугілля – знаходяться сьогодні поза контролем приватних компаній (за оцінками фахівців, близько 80% світових запасів нафти підконтрольні державним структурам). Відповідно, існує ризик використання енергоресурсів на угоду політичній доцільності, а не ринковій раціональності.

Країни-експортери газу вже сьогодні намагаються формувати єдину політику ціноутворення на світовому ринку постачання газу. Протягом 2006-2008 рр. провідні держави-виробники і постачальники природного газу – Росія, Алжир, Іран, Венесуела і Катар – зробили низку заяв про можливість створення «газового картелю» («газової ОПЕК») [9; 10], метою створення якого є:

- об'єднання зусиль чотирнадцяти провідних країн-експортерів щодо активного впливу на процеси видобутку і транспортування природного газу;
- координація дій з питань ціноутворення;
- розроблення стратегії розвитку інфраструктури у сфері газовидобутку і газопостачання;
- формування єдиної політики відносин з країнами-споживачами природного газу.

У 2009 р. згадані країни зробили низку плідних кроків для документарного наповнення і економічного обґрунтування «газового» союзу.

Для України, щорічні виробничі потреби, споживання домогосподарств і комунального сектора становлять близько 74 млрд. куб. м газу і 21 млн. т нафти (власних ресурсів: близько 20,5 млрд. куб. м газу і 3,2 млн. т нафти відповідно), питання імпорту енергоресурсів є вкрай важливими. На жаль, основний нафтогазовий партнер України – Росія – останнім часом усе частіше використовує енергоресурси як інструмент політичного і економічного шантажу для забезпечення відповідних рішень на свою користь. У газовий конфлікт між Росією (постачальник) і Україною (споживач і транзитер) на початку 2009 р. опинилися втягнутими майже всі країни Європи (споживачі). Конфлікт засвідчив вразливість країн-споживачів ресурсу і чутливість їх економіки і домогосподарств від невважених і неузгоджених дій основних гравців ринку. Звісно, такі політико-економічні суперечки між Україною і Росією не сприяють формуванню позитивного їх іміджу на міжнародній арені як відповідальних і прогнозованих партнерів.

Вирішення проблем забезпеченості енергетичними ресурсами і зменшення ризиків виникнення ЕК у майбутньому в значній мірі можливе за рахунок якнайширшого використання альтернативних та відновлювальних джерел енергії:

- біопаливо – етиловий спирт (замінник бензину), який отримують при переробці сільськогосподарської продукції – цукрової тростини, кукурудзи, рапсу;
- водень – на сьогодні всі економічно розвинені країни світу розробляють програми і технології, пов'язані із якнайширшим використанням водневої енергетики;

- геотермальна енергія – постачання теплової енергії споживачам. Ісландія майже повністю задовольняє у такий спосіб свої теплоенергетичні потреби;
- енергія вітру – накопичені запаси можна використовувати та продавати власникам електромереж. Частка такого альтернативного джерела енергії у Німеччині складає близько 10%, Данії – 20%;
- енергія морських хвиль – припливи і відливи морських хвиль використовують для генерування електроенергії на хвильових станціях; такі технології вже працюють у Данії, Австралії;
- сонячна енергія – спеціальні акумулятори її накопичують, перетворюючи потім на теплову і електричну. Досить широко використовують технології у США, країнах південної Європи.

Вже після врегулювання газового конфлікту країни ЄС були вимушені кардинально переглянути стратегії використання альтернативних джерел енергії (біопаливо, відновлювані джерела – енергія сонця, вітру, води) у бік значного пришвидшення темпів їх залучення.

За прогнозами експертів із енергетичних питань, структура використання основних енергетичних ресурсів на 2100 р. буде мати такий вигляд (%): газ – 25, енергія атому – 20, нафта – 18, вугілля – 15, відновлювальні джерела – 12, енергія водню – 7, термоядерний синтез – 3.

Ресурсна складова економічної безпеки. Виснаження природно-ресурсного потенціалу держав і регіонів і, як наслідок, загострення боротьби за право доступу і володіння ресурсами, неефективний ресурсний менеджмент, політична доцільність і відсутні загрози еколого-економічній та енергетичній безпеці держави – причини, які вже у найближчому майбутньому спонукатимуть держави або до продукування міжнародних конфліктів, які можуть трансформуватися у серйозні ЕК [11] з важкопрогнозованими еколого-економічними і соціальними наслідками, або до спільного пошуку шляхів взаємоприйнятеного вирішення ресурсних проблем.

Основною проблемою економік, орієнтованих на використання ресурсоємних промислово-технологічних процесів виробництва, є дефіцит (вже наявний або потенційний) ресурсів, перш за все природних (води, землі, сировинно-мінеральних ресурсів, енергоресурсів). Відсутні проблеми з забезпеченням енергоресурсами мають і українські виробники, особливо у металургійній, хімічній і машинобудівній галузях, ресурсоємність яких значно перевищує світові аналоги. Імпортовані енергоресурси, в першу чергу, нафта і газ складають основу промислового базису національної економіки. В Указі Президента України Віктора Ющенка «Про затвердження Стратегії національної безпеки України» зазначається, що надмірна залежність України від імпорту енергетичних ресурсів є загрозою національній економічній безпеці.

Домінуючим технологічним укладом української економіки є третій: за даними Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» близько 58% обсягу промислової продукції за ступенем обробки, технологічним рівнем, якістю, рівнем конкурентоздатності відповідає саме третьому технологічному укладові, в той час як четвертому – близько 37%. П'ятому (інформаційні технології і мікропроцесори) і шостому (біо- і нанотехнології) укладам (а саме вони є домінуючими у розвинених економіках США, Японії, країн ЄС і характеризують постіндустріальний етап економічного розвитку) відповідає не більше 4-5% української промислової продукції. Відповідно, в умовах економічної кризи і згорання інвестиційних програм перспективи швидкого переходу національної економіки до п'ятого технологічного укладу є досить

примарними. Актуальним завданням є збереження економічних здобутків третього і накопичення капіталу для подальшого поступального розвитку четвертого укладу [12], що буде потребувати залучення в економіку значних обсягів природних ресурсів, перш за все, сировинних. Як виробники, так і власники ресурсів, державні організації та установи, комерційні структури стикнулися із необхідністю розробки і якнайскорішого впровадження у практику господарювання програм ресурсозбереження. Однак неефективність, необґрунтованість та поспіх, з яким держава і власники намагаються залучити та впровадити такі програми і механізми, у більшості випадків тільки поглиблюють існуючі диспропорції та спричиняють ЕК.

В умовах жорсткої конкуренції за ресурси і через провадження державами (територіями, суб'єктами) неефективних ресурсних режимів [13] і конфліктної політики у сфері ресурсокористування [11; 14] виникають ЕК, як загроза ресурсній безпеці держави. Найбільш конфліктогенними є невідновлювальні природні ресурси (нафта, газ, поклади мінеральних ресурсів), або важковідновлювальні (земельні, водні, лісові ресурси). Дієвим інструментом запобігання ЕК є превентивна оцінка меж втручання у природне середовище і процеси відтворення довкілля, оскільки такі дії призводять до зміни рівня надійності екосистеми, тобто її здатності зберігати свої властивості протягом усього циклу існування в умовах допустимих рівнів впливу [15; 16].

Вже зараз, у період економічної рецесії, розвинені економіки активно займаються пошуком якісно нових конкурентних переваг і стратегічних можливостей для майбутнього економічного і технологічного стрибка. На жаль, стратегії досягнення і утримання конкурентних переваг української економіки до сих пір базуються на «ресурсних» чинниках, зокрема максимальному використанні природно-ресурсного потенціалу і експлуатації морально і технологічно застарілих технологій виробництва. В той же час, визначальними «прогресивними» чинниками конкурентоздатності економік п'ятого і шостого технологічних укладів є: технологічні інновації; тонка хімія; технології штучного інтелекту; гена інженерія; економіка знань; широке залучення потенціалу альтернативних джерел енергії; екологізація виробництва і споживання. З точки зору конфліктогенності, п'ятій і подальші технологічні уклади є потенційно менш екологічно конфліктними, оскільки чинники конкурентоздатності мають зовсім іншу природу (технологічно-інноваційну), а не природно-ресурсну.

Узагальнюючи отримані результати дослідження, вважаємо за доцільне визначити такі ключові науково-технологічні напрями забезпечення економіко-ресурсної безпеки держави, як запоруки сталого соціально-економічного розвитку:

- ♦ розроблення і впровадження законодавчо закріплених державою прозорих процедур права власності на ресурс, його розробку і використання (питання приватизації, оренди, викупу, концесії тощо);
- ♦ наукове обґрунтування процедур оцінки реальної вартості ресурсу у складі національного багатства: задля грошової оцінки та обліку має бути проведена повна інвентаризація національних природних ресурсів, що неможливо без науково обґрунтованого підходу та залучення новітніх технологій (аерокосмічні дослідження, геологорозвідка);
- ♦ чітке розмежування природних ресурсів на такі, які можуть використовуватися без значних обмежень, найбільш цінні (обмежене використання) та стратегічного призначення (відмова від використання з пошуком заміників);
- ♦ акцент не на ресурсозбереженні, а на ефективних методах управління ресурсом, оскільки національна економіка не в змозі швидко переорієнтуватися на впровадження

Розділ 1 Економіка природокористування і еколого-економічні проблеми

ресурсозберігаючих технологій (обмеженість фінансових ресурсів, технологічна неготовність, значні еколого-економічні і фінансові ризики);

✦ використання ефективних економічних інструментів в управлінні ресурсами: рента, оренда, податок;

✦ формування та розвиток міждержавних, національних та регіональних інформаційних систем (баз даних), їх взаємодія та процеси взаємної інформованості і обміну оперативною та аналітичною інформацією;

✦ подальша імплементація міжнародних (перш за все, європейських) норм і законодавчих актів до національного екологічного законодавства;

✦ необхідність розроблення і впровадження у практику ресурсокористування ефективних механізмів запобігання/врегулювання ЕК на регіональному, національному і міжнародному рівнях: багатогранність проблеми ресурсних конфліктів обумовлює складність її вирішення незалежно від рівня ЕК, який характеризується потенціалом врегулювання, тобто здатністю бути вирішеним (врегульованим), незалежно від прийнятності результатів для сторін конфлікту у перспективі;

✦ забезпечення доступу населення до користування якісними екологічними послугами (рекреація, санітарія, використання у домогосподарствах тощо);

✦ визначення пріоритетних напрямів захисту національних інтересів і формування відкритої, прозорої і скоординованої державної політики із забезпечення національної безпеки у найбільш важливих сферах: політичній, економічній, екологічній, соціальній, науково-технологічній і інформаційній.

1. Хлобистов Є. В. Економічна безпека України у глобальних викликах сучасності / Є. В. Хлобистов // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 4. – Том 1. – С. 157–162.
2. Сабадаш В. В. Тенденції сучасної ресурсної політики у забезпеченні еколого-економічної безпеки / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2007. – № 2. – С. 50–59.
3. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : за станом на 27 бер. 2007 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Відомості Верховної Ради (ВВР). – № 10, 1997. (Бібліотека офіційних видань).
4. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. (зі змінами і доповненнями) // http://www.geocities.com/ecopravo/main/docs/law_environ.htm (актуально на 27.07.2006 р.).
5. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення / Пастернак-Таранушенко Г. – К. : «Кондор», 2002. – 302 с. (Підручник для державних службовців, науковців, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів економічного профілю / За ред. професора Богдана Кравченка).
6. Будущая война развернется за окружающей среду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecoportal.ru/news.php?id=18232>. – Заголовок з екрану (актуально на 07.07.2006 р.).
7. Джерелом майбутніх конфліктів стануть маніпуляції енергоресурсами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-177579.html>. – Заголовок з екрану (актуально на 20.12.2006 р.).
8. Нафти вистачить на 40 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-199688.html>. – Заголовок з екрану (актуально на 15.06.2007 р.).
9. Америка запретила «газовую ОПЕК» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vzglyad.ru. – Заголовок з екрану (актуально на 27.07.2007 р.).
10. Бно-Айрия М. Газовый коктейль // Бизнес. – 2007. – № 16. – С. 54.
11. Сабадаш В. В. Социально-экономическое измерение экологических конфликтов в достижении устойчивого развития / В. В. Сабадаш // Социально-экономический потенциал устойчивого

- розвиття / Под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2007. – С. 963–982.
12. Чухно Анатолий. Ставка на застарілий уклад [Електронний ресурс] / Анатолий Чухно // День. – № 12. – 27.01.2004. – Режим доступу до журн. : <http://www.day.kiev.ua/25429> (актуально на 02.05.2009 р.).
13. Сабадаш В. В. Соціально-економічні виміри екологічного конфлікту / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2006. – № 2. – С. 190–201.
14. Сабадаш В. В. Проблеми забезпечення економічної безпеки підприємства в умовах обмеженості ресурсів / В. В. Сабадаш, Ю. М. Дерев'янку, О. А. Лукаш // Економічна безпека сучасного підприємства : V Міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 травня 2008 р. : тези доп. – Вінниця : «УНІВЕРСАМ-Вінниця», 2008. – С. 192–200.
15. Данилишин Б. М. Эколого-экономическое обоснование хозяйственных решений / Б. М. Данилишин, М. А. Хвесик, Е. В. Хлобыстов, Л. Б. Шостак // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник ; под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – С. 709–732.
16. Тильцер М. М. Экологические пределы как фактор социально-экономического развития / М. М. Тильцер // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник ; под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – С. 400–403.

Отримано 22.02.2009 р.

В.В. Сабадаш

Исследование влияния энергоресурсных факторов на экономическую безопасность

В статье исследовано проявление и приведена качественная характеристика составляющих элементов экономической безопасности: энергетической и ресурсной, а также проанализировано их влияние на национальную безопасность в условиях ограниченности ресурсной базы и усиления конфликтного потенциала.

Ключевые слова: безопасность, конфликт, экологический конфликт, ограниченность, потенциал, ресурс